

*Афанасьєва М. В.,**доктор юридичних наук, професор,**професор кафедри конституційного права**Національного університету «Одеська юридична академія»*

ПЕРСПЕКТИВИ ЕЛЕКТРОННОГО ГОЛОСУВАННЯ В УКРАЇНІ: ПОЛІТИЧНА ТА ГРОМАДСЬКА ДИСКУСІЯ

Анотація. У теоретичних і нормативних дебатах про електронне голосування домінує обговорення технологічних і соціально-політичних можливостей і ризиків. Стаття присвячена дослідженню перспектив впровадження електронного голосування в Україні, щодо яких відбувається політична та громадська дискусія.

Встановлено, що громадська довіра є вирішальним фактором успіху електронного голосування. Довіра в цьому контексті має два рівні прояву – соціально-політичний та операційно-технічний. Саме від характеру соціально-політичного контексту значною мірою залежить ефективність запровадження нових технологій. Негативний соціально-політичний контекст створює серйозні ризики, навіть якщо технічні та експлуатаційні засади електронного голосування є надійними.

В статті окреслені основні політико-соціальні та техніко-технологічні занепокоєння представників публічної влади, неурядових організацій та експертів і наведений їх загальний висновок, що електронне голосування несе більше ризиків ніж потенційної користі для України.

Впровадження електронного голосування потребує політичного консенсусу, багатопартійної підтримки в ухваленні законодавчих змін, необхідних для його запровадження. Одним з політичних факторів ризику в цьому контексті є системи електронного голосування, які впроваджуються як проекти політичної чи національної гордості, з наміром продемонструвати технологічні досягнення та сучасність держави. В Україні електронне голосування просувається як передвиборча обіцянка глава держави та національна мета входження України в топ-20 рейтингу країн світу з розвитку е-демократії. У таких контекстах навіть очевидно невідповідні рішення можуть проштовхуватися та сприйматися як необхідні, щоб уникнути збентеження через невдалий престижний проєкт.

Представники громадянського суспільства стверджують, що електронне голосування не лише не усуває наявних проблем, таких як підкуп виборців, фальсифікація результатів голосування, а навпаки масштабують їх в межах всієї країни. Крім того, інтернет-голосування породжує нові виклики, пов'язані з кібербезпекою, ідентифікацією виборців та таємницею голосування.

Підсумовано, що формування публічної довіри потребує інклюзивного, широкомасштабного процесу консультацій з усіма зацікавленими сторонами у сфері виборів, завчасної спільної роботи державницьких та громадських інститутів, створення об'єднаного простору представників академічних кіл та експертів для плідного та відкритого обговорення кожного етапу впровадження технології електронного голосування. Важливим є створення діалогу з громадянами, щоб дізнатися їхню думку та уподобання, їх побоювання, щодо використання технології е-голосування.

Ключові слова: вибори, виборчий процес, електронне голосування, інтернет-голосування, громадська довіра, кібербезпека.

Постановка проблеми. Вже друге десятиліття у світі традиційні паперові бюлетені на виборчій дільниці змагаються з електронним голосуванням за лідерство. І якщо до пандемії перевага була на боці паперу та ручки, то COVID-19 надав друге дихання цьому процесу.

Для України питання запровадження електронного голосування, зокрема через Інтернет, додатково актуалізували війна, окупація великих територій, евакуація за межі країни 6,8 млн громадян [1] та 8 млн внутрішньо переміщених громадян [2]. Після закінчення воєнного стану на порядку денному, серед іншого, буде питання: як забезпечити участь виборців за кордоном, переміщених осіб та виборців, які перебувають під окупацією, а також як провести вибори зі зруйнованою інфраструктурою (автодороги, приміщення виборчих дільниць тощо).

Очевидно, що електронне голосування через Інтернет дозволяє більшій кількості виборців віддати свої голоси, беручи участь у виборах з будь-якого безпечного місця на свій вибір. Але вирішальне значення для прийняття та використання нових технологій у виборчому процесі має громадська довіра.

Система голосування є настільки хорошою, наскільки громадськість вважає її такою [3]. Рівень довіри може вплинути на рішення використовувати системи електронного голосування і навіть на саме голосування [4]. Однак ІТ-інструменти не є панацеєю для розв'язання наявних проблем у сфері виборів. Там, де вже є брак довіри до виборчого процесу, його цифровізація не покращить ситуацію [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Починаючи з 2000-х років, у теоретичних і нормативних дебатах про електронне голосування та голосування в Інтернеті домінує обговорення технологічних і соціально-політичних можливостей і ризиків [6].

Науковці, зокрема зосередили увагу на різних факторах, які впливають на громадську довіру: довіра до організаторів голосування (технічних експертів) та довіра до технологій [7], покращення обізнаності громадськості щодо стратегії впровадження електронного голосування [8], а також механізми громадського перегляду та оцінки [9].

Громадська довіра згадується в документі Комітету Міністрів Ради Європи до держав-членів щодо правових, операційних і технічних стандартів для електронного голосування як передумова його використання (2005) [10]. У документі ОБСЄ, зокрема у Рішенні Ради Міністрів ОБСЄ № 5/03 (2003), зазначено, що довіра залежить, серед іншого, від того, наскільки

органи державної влади, особи, відповідальні за проведення виборів, і суди дотримуються та підтримують основні принципи, такі як: таємниця голосування, достовірність результатів, рівне та загальне виборче право, прозорість і підзвітність [11].

Міждисциплінарні дослідження намагалися окреслити повну картину взаємодії між соціальними та технічними аспектами процесу голосування [12].

Попри те, що представники влади, громадські діячі та наукові кола однакостайні в оцінці важливості громадської довіри для запровадження електронного голосування, досліджень з цього питання в Україні, на жаль, бракує.

Мета дослідження – охарактеризувати політичну та громадську дискусію щодо впровадження електронного голосування в Україні; основні ризики, що впливають на рівень громадської довіри до нового способу голосування на виборах, на які звертають увагу політичні, громадські діячі та експерти; окреслити подальші перспективи цього процесу.

Методологія дослідження. Міжнародний інститут демократії та допомоги у виборах (далі – IDEA) в дослідженні «Впровадження електронного голосування: основні аспекти» запропонував методологічний інструмент дослідження «Піраміду довіри до електронного голосування» [13]. Вершиною піраміди – і кінцевою метою виборчої реформи – є надійний виборчий процес, який користується високим рівнем довіри громадськості та довіри до нової системи. Два ключових рівня піраміди – це соціально-політичний та операційно-технічний. Однак загальні критерії, запропоновані IDEA, стають інформативними, лише коли застосовуються до виборчої практики конкретних країн, і кожен критерій наповнюється специфічним національним контекстом.

За відсутності публічної презентації технічної та технологічної складових е-голосування, яке пропонується впровадити в Україні, як і законодавчих напрацювань в цій сфері, обговорення операційно-технічного контексту є передчасним. Інше питання, це суспільно-політичний контекст, який за методологією IDEA складається з таких елементів як: (i) Довіра до адміністрування виборів і довіра до ширшої виборчої системи; (ii) Політичний консенсус; (iii) Соціальний контекст; (iv) Час [13].

Тематичний аналіз даних, зібраних із текстових джерел, дозволить підсумувати думки представників політичних, громадських та експертних кіл України щодо впровадження електронного голосування, тобто визначити характеристику таких елементів соціально-політичного рівня піраміди довіри як: політичний консенсус та соціальний контекст.

Виклад матеріалу дослідження. Позитивний соціально-політичний контекст значною мірою сприяє запровадженню електронного голосування і може тимчасово приховати проблеми, які можуть виникнути при детальному технічному впровадженні. Разом з тим, негативний соціально-політичний контекст створює серйозні ризики, навіть якщо технічні та експлуатаційні засади електронного голосування є надійними. Слабка соціально-політична підтримка перешкоджатиме впровадженню надійного рішення для електронного голосування, оскільки опонентам буде набагато легше підірвати довіру до цієї технології голосування, вказуючи на деякі притаманні їй слабкі сторони [13].

Політичний консенсус. Системи електронного голосування найлегше можна запровадити, коли є політичний консенсус з цього приводу. Однак політичні діячі можуть виступати проти

електронного голосування з багатьох причин: (1) тому, що воно має реальні технічні проблеми; (2) вони побоюються, що новий вид голосування стане перевагою для їхніх опонентів; (3) вважають, що інші політичні партії можуть отримати більше підтримки від виборців за модернізацію виборчого процесу; (4) або просто тому, що вони не вірять у незалежність тих, хто впроваджує систему. Зіткнувшись із такою опозицією, успішне зміцнення довіри може бути складним або неможливим [13].

Президент України В. Зеленський пообіцяв громадянам «долучитися до прийняття важливих рішень влади через мережу Інтернет, зокрема й до голосування на виборах і референдумах» [14] ще у своїй передвиборчій програмі кандидата на пост глави держави у 2019 році. Надалі у посланні до парламенту 2020 року глава держави заявив, що «на наступних президентських виборах громадяни повинні мати можливість за бажанням голосувати в інтернеті» [15]. В посланні 2021 року Президент зазначив, що в Україні понад 11 мільйонів користувачів державного мобільного додатку «Дія» і в «планах запуснути вже скоро важливі функції: є-перепис, який згодом приведе до є-голосування» [16].

На початку 2021 року відбулися слухання у Комітеті Верховної Ради України з питань цифрової трансформації на тему: «Електронна демократія в Україні – дорожня карта для цілі – Україна в топ-20 країн за розвитком електронної демократії» [17]. Згідно з напрацьованими під час слухань Рекомендаціями, одним із перспективних напрямів використання сучасних інформаційних технологій є електронне голосування виборців та розробка законопроектів в тематиці е-демократії, зокрема: «Про електронне голосування», «Про кібербезпеку» та інші. Однак, вже через рік, у січні 2022 року, депутати, представники парламентської більшості, які входять до робочої групи, що займається розробкою зазначених законопроектів, констатували, що наразі немає ані концепції проекту закону про електронне голосування, ані чіткої його візії. Це приводить членів робочої групи до висновку про неможливість запроваджувати електронні вибори в Україні на державному рівні, максимум це можливо на рівні окремих установ [18]. Представники парламентської опозиції, своєю чергою, зазначають, якщо влада хоче мати електронне голосування як важіль, то слід цьому опонувати, тому що гарантування цілісності системи нема. Україна наразі обмежена в можливостях розвинути свою кібербезпеку до належного рівня, щоб захистити результати е-голосувань [19].

Головною рушійною силою цифровізації в країні виступає створене у 2019 році Міністерство цифрової трансформації, одне із завдань якого – цифровізація виборів та потрапляння України до топ-20 рейтингу Індексу е-участі ООН [20]. Для цього у міністерстві працюють над тим, щоб запровадити електронне голосування на виборах [21], зокрема на місцевих виборах 2020 року планувалося пілотне моделювання онлайн голосування. Але навіть в профільному міністерстві визнають, що не дивлячись на високу готовність до такої технічної реалізації, великою проблемою залишається довіра та безпека [14]. «Треба, щоб люди підготувалися ментально. Ще багато людей поки бояться цифрової держави...» [22].

Також бачить більше ризиків ніж потенційної користі від впровадження електронного голосування голова Центральної виборчої комісії. Спрощення виборчого процесу шляхом впровадження тих чи інших технічних рішень, підвищення комфорту, оперативності, зручності виборчих процедур –

безумовно важливо, але повинно відбуватися не на шкоду довірі до результатів народного волевиявлення і не на шкоду міжнародним зобов'язанням України. У цьому контексті в Україні існують особливі ризики. Є військова агресія Росії. Можливе втручання у систему виборів, коли йдеться про інтернет-голосування. Такі вибори відбуваються в умовах неконтрольованого середовища. Виборці голосують невідомо де, невідомо під чийм контролем, незрозуміло як ці голоси потім перерахувати і пересвідчитися у правдивості встановлених результатів. Частина цих питань можна вирішити технічно, але не всі [23].

Отже, впровадження е-голосування було однією з передвиборчих обіцянок чинного голови держави, його політичною гордістю. Тому є підстави вважати, що посилюватиметься політичне бажання ввести е-голосування для збільшення відсотка виконання передвиборчої програми попри проблеми з безпекою та довірою до нього. Крім того, для Міністерства цифрової трансформації України входження України в топ-20 країн за розвитком е-демократії є питанням національної гордості і можуть просуватися, в першу чергу, з метою підтримки престижу країни. Ці фактори стають ризиком для забезпечення реалізації виборчих прав громадян.

Підхід, згідно з яким електронне голосування вважається варіантом, який можна скасувати чи відтермінувати, не втрачаючи обличчя важливих зацікавлених сторін, допоміг би мінімізувати ризик впровадження невідповідного рішення [13].

Соціальний контекст. Останні роки в Україні активізувалась і громадська дискусія щодо впровадження електронного голосування. Такі ключові соціальні суб'єкти як міжнародні організації, українські громадські об'єднання, експерти в різних галузях, часто мають занепокоєння щодо запровадження нових технологій у виборчий процес.

Міжнародною фундацією виборчих систем (далі – IFES) підготовлено звіт «Кібербезпека на виборах в Україні» (червень 2018 р.), в якому наведено низку рекомендацій, зокрема щодо розробки Центральною виборчою комісією чіткої комунікаційної стратегії щодо кібербезпеки та виборів, що забезпечить підтримання довіри громадян до виборчого процесу та посилення взаємодії з органами безпеки й іншими зацікавленими сторонами [24].

У дослідженні «Доцільність запровадження нових виборчих технологій» (лютий 2020 р.) IFES зазначила, що слід негайно розпочати інклюзивний, широкомасштабний процес консультацій з усіма українськими зацікавленими сторонами у сфері виборів. Перед консультаціями або під час них мають відбутись: поглиблений обмін знаннями, інформативні воркшопи і семінари для підвищення розуміння зацікавленими сторонами багатьох питань щодо електронного та Інтернет-голосування. Невелика кількість високообізнаних представників зацікавлених сторін всередині країни має бути доповнена відповідними міжнародними експертами та фахівцями-практиками [25].

В дослідженні «Інтернет-голосування: питання до розгляду. Загальний огляд для органів управління виборами» (квітень 2020 р.) IFES наголосила, що будь-які зусилля, спрямовані на цифровізацію виборчого процесу в країні – включно з інтернет-голосуванням – повинні отримати належне техніко-економічне обґрунтування, що враховує результати міжнародних досліджень та особливості національного політичного і соціального контексту [26].

Наразі IFES продовжує свої адвокаційні зусилля щодо захисту України від поспішного впровадження Інтернет-голосування.

Венеційською комісією спільно з Бюро з демократичних інститутів і прав людини (далі – БДПІЛ) був підготовлений терміновий висновок щодо проєкту закону «Про народовладдя через всеукраїнський референдум» (реєстр. №3612) [27], яким передбачалось впровадження електронного голосування в Україні. Висновком рекомендовано вилучити положення про електронне голосування та відрегулювати їх пізніше на загальному рівні за допомогою окремого закону, який буде стосуватися як референдумів, так і місцевих, парламентських, президентських виборів. Такий закон, на думку Венеційської комісії та БДПІЛ, має передбачати надійну та безпечну електронну систему голосування, яку Центральна виборча комісія перевіряє та контролює за прозорих умов [28]. Однак закон про референдум було прийнято без врахування зазначеної рекомендації.

П'ятдесят п'ять українських громадських організацій підписали Спільну заяву щодо пілотування Інтернет-голосування під час місцевих виборів у жовтні 2020 року. Підписанти вважають, що Міністерству цифрової трансформації не варто продовжувати експеримент до проведення повного циклу консультацій із зацікавленими сторонами, а саме: громадянським суспільством, керівниками виборчих процесів та міжнародними експертами [29].

Громадянська мережа ОПОРА у квітні 2020 р. підготувала «Дорожню карту реформ у сфері виборів, референдумів та політичного фінансування на 2020 рік» [30], де серед основних пріоритетів визначено більш активне використання інформаційних технологій (без переходу на Інтернет-голосування). Експерти громадянської мережі вважають, що електронне волевиявлення доцільно впроваджувати лише тоді, коли буде: 1) довіра суспільства до результатів таких виборів; 2) гарантована безпека від зовнішнього втручання та хакерських атак на систему; 3) передбачена можливість перевірки правильності функціонування системи [31].

Україна на початку 2022 року сильно потерпала від кібератак. Багато експертів говорили про викрадення реєстрів даних та перебої в роботі основних сервісів (як-от «Дія»). Найближчим часом важко уявити ситуацію, в якій цей ризик зникне [32].

Солідарні з цією думкою і політологи, оскільки, по-перше, вразливості в електронних виборах можуть використовувати недружні держави, а по-друге, зараз виборці роблять свій вибір у присутності комісії, до складу якої входять представники суб'єктів виборчого процесу, під наглядом міжнародних та офіційних спостерігачів, тобто в контрольованому середовищі. Онлайн-голосування такого контролю забезпечити не може і важко буде переконати громадян у їхній чесності [33].

У звіті Всеукраїнської громадської організації «Комітет виборців України», публічно представленому на початку 2022 року, електронне голосування – визначено як бомба під легітимність виборів та суцільні ризики [34]. Комітет виборців виокремив основні ризики від введення електронного голосування: (1) значне зростання недовіри до результатів з боку виборців та політичних сил, оскільки кожна загальнонаціональна кампанія супроводжується заявами переможених кандидатів про фальсифікації та вкрадену першість; (2) підкуп виборців, оскільки при запровадженні електронного голосування його поширеність виросте в рази через простоту

виконання; (3) можливе втручання у вибори з боку Росії, через зламвання інформаційних систем для віддаленого голосування. Окрім передвиборчих обіцянок Президента України, іншою причиною форсування ідеї з електронним голосуванням Комітет виборців України назвав політехнологічний розрахунок – штучне збільшення кількості молодих виборців завдяки їх інтересу до нових технологій [34], а саме молодь найбільше підтримує чинного главу держави [35].

Експерти з кібербезпеки та IT-аналітики часто є рішучими противниками електронного голосування. Вони висловлюють такі побоювання щодо впровадження електронного голосування в Україні як: (1) будь-яке програмне забезпечення, особливо в смартфонах [33], є вразливим; (2) підrobка або знищення результатів онлайн-голосувань простіше масштабується в межах всієї країни, ніж у випадку голосування на виборчих дільницях бюлетенями, оскільки останнє потребує фізичного доступу до виборчої документації та співучасників; (3) підкуп та інший вплив на виборців стає простішим в неконтрольованому просторі за межами виборчих дільниць, а це одна з ключових проблем для України; (4) система ідентифікації виборців через MobileID (BankID) обмежує коло громадян, які можуть брати участь в такому голосуванні, багато з українців не мають згаданих ідентифікаторів; (5) у випадку голосування через мобільні додатки виникає проблема не розвинутої контрактної системи взаємодії з мобільними операторами, більшість громадян користується pre-paid-пакетами; (6) крім того, система SmartID ідентифікує не людину, а її смартфон [36]; (7) потрібна сертифікація інформаційно-комунікаційних технологій, які будуть застосовані на виборах, але зараз не існує глобального технічного стандарту для цього [37]; (8) перебої з інтернетом та мобільним зв'язком в день виборів можуть унеможливити волевиявлення виборців [32]; (9) жодна система електронного голосування, що існує або навіть проєктується зараз, не спроможна забезпечити перевіреність та таємність голосування одночасно [38].

Соціологічне опитування, проведене в листопаді 2021 року в Україні, засвідчило, що 65,9% населення не довіряють голосуванню через інтернет. Серед респондентів старше 60 років ця кількість склала 76,8% [39]. До цього додається також низький рівень довіри до органів влади. Відповідно до соціологічного опитування станом на грудень 2021 року: Уряду не довіряли – 60%, Верховній Раді України – 67% громадян України [40].

Висновки. Довіра – це багатовимірне явище, її збереження чи формування потребують завчасної спільної роботи державницьких та громадських інститутів, створення об'єднаного простору представників академічних кіл та експертів для плідного обговорення кожного етапу впровадження технології електронного голосування. Публічні дебати сприяли б довірі суспільства до системи, забезпечили б прозорість процесу прийняття рішень.

Кращим підходом є пошук багатопартійної підтримки в ухваленні законодавчих змін, необхідних для запровадження систем електронного голосування, навіть тоді, коли це не є законодавчою вимогою для зміни виборчого законодавства. Пов'язаним фактором ризику в цьому контексті є системи електронного голосування, які впроваджуються як проєкти політичної чи національної гордості – з наміром продемонструвати технологічні досягнення та сучасність держави. У таких контекстах навіть очевидно невідповідні рішення можуть проштовхуватися та сприйматися як необхідні, щоб уникнути збентеження

через невдалий престижний проєкт [13].

В ідеалі ключових соціальних суб'єктів слід залучати до запровадження електронного голосування, надаючи їм повну інформацію про передбачувану систему та дозволяючи висловлювати свої побоювання на ранніх етапах, коли ще є час для їх вирішення. Важливо почути та відповісти на занепокоєння експертів з питань кібербезпеки, з'ясувавши будь-які непорозуміння, виправивши слабкі сторони або прийнявши певні ризики як компроміс за вигоду від впровадження нової системи. Створення діалогу з громадянами, щоб дізнатися їхню думку та уподобання, їх побоювання, щодо використання технології е-голосування є обов'язковим елементом цього процесу. До того ж складовою підвищення громадської довіри є забезпечення обізнаності та поінформованості виборців.

Література:

1. Ukraine Crisis: Data and Analysis. European Union Agency for Asylum. URL: <https://euaa.europa.eu/ukraine-crisis-data-and-analysis> (date of access: 10.07.2022).
2. Needs Growing for Over 8 Million Internally Displaced in Ukraine. IOM Greece. URL: <https://greece.iom.int/news/needs-growing-over-8-million-internally-displaced-ukraine> (date of access: 10.07.2022).
3. McGaley M., Gibson J. P. Electronic voting: A safety critical system (Report No. NUIM-CS-TR2003-02). National University of Ireland. 2003. URL: <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.13.1120&rep=rep1&type=pdf>
4. Oostveen A.-M., van den Besselaar P. Trust, Identity, and the Effects of Voting Technologies on Voting Behavior. *Social Science Computer Review*. 2005. Vol. 23, no. 3. P. 304–311. URL: <https://doi.org/10.1177/0894439305275852>
5. Address by Ambassador Janez Lenarčič: Director of the OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR). OSCE Chairmanship Seminar on Present State and Prospects of Application of Electronic Voting in the OSCE Participating States, Vienna, Austria. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/d/5/71361.pdf>
6. Oostveen A.-M., Van den Besselaar P. Security as belief: User's perceptions on the security of electronic voting systems. In A. Prosser, R. Krimmer (Eds.), *Electronic voting in Europe – Technology, law, politics and society: Workshop of the ESF TED programme together with GI and OCG*. 2004. P. 73–82.
7. The Internet Policy Institute. Report of the national workshop on internet voting: Issues and research agenda. 2001. URL: <https://dl.acm.org/doi/pdf/10.5555/1123075.1123096> (date of access: 10.07.2022).
8. House of Commons, Communities and Local Government Committee. DCLG annual report 2006: Third report of session 2006–07. The Stationery Office. 2007. URL: <https://publications.parliament.uk/pa/cm200607/cmselect/cmcomloc/106/106.pdf>
9. Caarls, S. E-Voting handbook: Key steps in the implementation of e-enabled elections. Council of Europe. 2010. URL: https://www.coe.int/t/dgap/goodgovernance/Activities/E-voting/E-voting%202010/Biennial_Nov_meeting/ID10322%20GBR%206948%20Evoting%20handbook%20A5%20HD.pdf
10. Council of Europe, Committee of Ministers. Legal, operational and technical standards for e-voting. Council of Europe Publishing. 2005. URL: http://www.eods.eu/library/CoE_Recommendation%20on%20Legal,%20Operational%20and%20Technical%20Standards%20for%20E-voting_2004_EN.pdf
11. Organization for Security and Co-operation in Europe, Office for Democratic Institutions and Human Rights. Handbook for the observation of new voting technologies. 2013. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/0/6/104939.pdf>
12. Prandini M., Sartori L. Research directions in e-voting [Paper presentation]. ITS – Internet, Technology and Society, Taipei,

- Taiwan. December 2014. URL: https://www.researchgate.net/publication/286779413_RESEARCH_DIRECTIONS_IN_E-VOTING
13. Wolf, P., Nackerdien, R., & Tuccinardi, D. Introducing Electronic Voting: Essential Considerations. International Institute for Democracy and Electoral Assistance. 2011. URL: <http://www.eods.eu/library/IDEA.Introducing-Electronic-Voting-Essential-Considerations.pdf>
 14. Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Володимира Зеленського. 2019. URL: <https://files.ze2019.com/assets/program.pdf>
 15. Послання Президента України Володимира Зеленського до Верховної Ради про внутрішнє та зовнішнє становище України Президент України. Офіційне інтернет-представництво. 20 жовтня 2020 р. URL: <https://www.president.gov.ua/news/poslannya-prezidenta-ukrayini-volodimira-zelenskogo-do-verho-64717>
 16. Виступ Президента Володимира Зеленського у Верховній Раді зі щорічним Посланням про внутрішнє і зовнішнє становище України. Президент України. Офіційне інтернет-представництво. 1 грудня 2021 р. URL: <https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-volodimira-zelenskogo-u-verhovnij-radi-zi-71805>
 17. Рекомендації слухань у Комітеті Верховної Ради України з питань цифрової трансформації на тему: «Електронна демократія в Україні – дорожня мапа для цілі – Україна в топ-20 країн за розвитком електронної демократії». Сайт Комітета Верховної Ради України з питань цифрової трансформації. 18 лютого 2021 р. URL: <https://komit.rada.gov.ua/uploads/documents/30690.pdf>
 18. Немає спільного знаменника. У Мінцифри та профільних комітетах Ради розповіли, чому в Україні поки що не вводять електронне голосування. *Нове время*. 2022. 15 січ. URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/chomu-v-ukrajini-ne-vvodiat-cifrove-golosuvannya-ekspertivini-ukrajini-50208107.html>
 19. Електронне голосування на виборах: чи готова Україна використати досвід Естонії. URL: <https://infopost.media/elektronne-golosuvannya-na-vyborah-chy-gotova-ukrayina-vykorystaty-dosvid-estoniyi/>
 20. Як Україна планує потрапити до топ-20 рейтингу е-участі ООН вже наступного року? Прес-офіс Міністерства Міністерство та Комітет цифрової трансформації України. 2021. 15 квіт. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/yak-ukraina-planue-potrapiti-do-top-20-reytingu-e-uchasti-onn-vzhe-nastupnogo-roku>
 21. Плануємо запровадити електронне голосування на виборах. Міністерство та Комітет цифрової трансформації України. 2020. 10 бер. URL: <https://thedigital.gov.ua/news/planuemo-zaprovaditi-elektronne-golosuvannya-na-vivorakh> (дата звернення: 10.07.2022).
 22. Глава Мінцифри розповів, чи можливі електронні вибори президента України в 2024 році. *Главком*. 2020. 13 лист. URL: <https://glavcom.ua/news/glava-mincifri-rozpoviv-chi-mozhlivi-elektronni-vibori-prezidenta-ukrajini-v-2024-roci-717863.html> <https://glavcom.ua/news/glava-mincifri-rozpoviv-chi-mozhlivi-elektronni-vibori-prezidenta-ukrajini-v-2024-roci-717863.html>
 23. Без грошей, без Донбасу і з новими правилами: як країна готується до місцевих виборів. *Gazeta.ua*. 2020. 26 трав. URL: <https://gazeta.ua/articles/politics/bez-groshej-bez-donbasu-i-z-novimi-pravilami-yak-krayina-gotyetsya-do-miscevih-vivoriv/966922>
 24. Міжнародна фундація виборчих систем (IFES). Заява за підсумками проведеного IFES Тижня кібербезпеки та оцінювання кібербезпеки. Київ, Україна. 27 черв. 2018 р. URL: https://www.ifes.org/sites/default/files/ifes_statement_on_cybersecurity_in_ukrainian_elections_ukrainian.pdf
 25. Міжнародна фундація виборчих систем (IFES). Дослідження доцільності запровадження нових виборчих технологій. Лютий 2020 р. URL: <https://ifesukraine.org/wp-content/uploads/2020/03/IFES-Ukraine-Feasibility-Study-on-the-Introduction-of-New-Elections-Technology-for-Ukraine-v1-2020-02-13-Ukr.pdf>
 26. Міжнародна фундація виборчих систем (IFES). Інтернет-голосування: питання до розгляду. Загальний огляд для органів адміністрації виборів. Квітень 2020 р. URL: <https://ifesukraine.org/wp-content/uploads/2020/04/IFES-Ukraine-Considerations-for-Internet-Voting-in-Ukraine-v6-2020-04-03-Ukr.pdf>fbclid=IwAR0vZS6U8m9JZdxRV44lo-pmuLBNZNwkPdQsJ6RMobXX3khC1n84Gk25QrG
 27. Про народовладдя через всеукраїнський референдум: проект закону від 09.06.2020 р. № 3612. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69060
 28. European commission for democracy through law (Venice commission) OSCE office for democracy institutions and human rights (ODIHR). Ukraine urgent joint opinion on the draft law 3612 on democracy through all-ukraine referendum. Opinion no. 990/2020 OSCE/ODIHR opinion nr ele-ukr/383/2020 cdl-pi(2020)009. URL: <https://rm.coe.int/cdl-pi-2020-009/16809f023d>
 29. Спільна заява щодо пілотування Інтернет-голосування під час місцевих виборів у жовтні 2020 р. *Міжнародна фундація виборчих систем (IFES)*. 01 лип. 2020. URL: <https://ifesukraine.org/news/spilna-zayava-shhodo-pilotuvannya-internet-golosuvannya-pid-chas-miscevih-vivoriv-u-zhovtni-2020-roku/>
 30. Дорожня карта реформ у сфері виборів, референдумів та політичного фінансування на 2020 рік. URL: <https://www.oporaua.org/statement/vyboory/19817-dorozhnia-karta-reform-u-sferi-vivoriv-referendumiv-tapolitichnogo-finansuvannya-na-2020-rik>
 31. Що зміниться із прийняттям законодавства про всеукраїнський референдум? *Громадянська мережа ОПОРА*. URL: https://www.oporaua.org/news/parliament/rada_9/20040-shcho-zminitsia-izpriiniattiam-zakonodavstva-pro-vseukrayinskiireferendum?fbclid=IwAR23w0bgNc9wnMqZ65VWT5Q47uRV_CXWWufM8PkqyaCdTWvorZrE8S2062A
 32. Лісовський Ю. Про електронне голосування потрібно забути, хоча воно й видається гарним рішенням. *Громадянська мережа ОПОРА*. 2022. 14 квіт. URL: <https://oporaua.org/blog/vyboory/referendum/23975-pro-elektronne-golosuvannya-potribno-zabuti-khochha-vono-i-vidaietsia-garnim-rishenniam> (дата звернення: 10.07.2022).
 33. Зеленський пообіцяв онлайн-вибори. Ось чому їх не буде. *Ліга.net*. URL: <https://tech.liga.net/ua/ukraine/article/ukraina-ne-gotova-k-onlayn-vyboram-pogovorili-s-ekspertami-ob-elektronnom-golosovanii> (дата звернення: 10.07.2022).
 34. Електронне голосування – це бомба під легітимність виборів та суцільні ризики: звіт Комітету виборців. *Український кризовий медіа-центр*. 2022. 17 січ. URL: <https://uacrisis.org/uk/elektronne-golosuvannya-tse-bomba-pid-legitymnist-vivoriv-ta-sutsilni-ryzyky-zvit-komitetu-vyboortsv> (дата звернення: 10.07.2022).
 35. Рейтинги і антирейтинги політиків. Соціологічні підсумки 2021 року. *Український інститут майбутнього (UIF)*. 2021. 13 груд. URL: <http://uifuture.org/publications/rejtyngy-i-antyrejtyngy-politykiv-socziologichni-pidsumky-2021-roku?fbclid=IwAR1yrHF6JxFLftswi5vAfFgX82GfKSKT0fIv-4naO3Y31QreJkFI1TawQHL0> (дата звернення: 10.07.2022).
 36. Інтернет – голосування в Україні: думки експертів. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2019. Вересень. С.18–20. URL: https://www.cvk.gov.ua/wp-content/uploads/2019/11/2019_4_visnik_cvk.pdf (дата звернення: 10.07.2022).
 37. *Ліллестр'юм М.* Переваги та ризики електронного голосування та онлайн-голосування. *Децентралізація*. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/12905> (дата звернення: 10.07.2022).
 38. Позиція Інтернет Асоціації України щодо електронного голосування. *Інтернет Асоціація України*. URL: <https://inau.ua/komitetu/z-rytan-zakhystu-prav-lyudynu-ta-svobody-slova/pozytsiya-inau-shhodo-elektronnoho> (дата звернення: 10.07.2022).
 39. Socio-political moods of the population of Ukraine: Current political events according to the results of a telephone survey conducted on November 26–29, 2021. *Kyiv International Institute of Sociology*. 2021, 1 Dec. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=1074&page=2> (date of access: 10.07.2022).

40. Динаміка довіри соціальним інституціям протягом 2020–2021 років: результати телефонного опитування. *Київський міжнародний інститут соціології (КМІС)*. 2022. 26 січня. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1093&page=1> (дата звернення: 10.07.2022).

Afanasieva M. Prospects of electronic voting in Ukraine: political and public debates

Summary. The theoretical and normative debate about electronic voting is dominated by the discussion of technological and socio-political opportunities and risks. The article is devoted to the study of prospects for the introduction of electronic voting in Ukraine, which are the subject of political and public debates.

It has been established that public trust is a decisive factor in the success of electronic voting. Trust in this context has two levels – socio-political and operational-technical. The effectiveness of the introduction of new technologies largely depends on the nature of the socio-political context. The negative socio-political context creates serious risks, even if the technical and operational foundations of electronic voting are reliable.

The article outlines the main political-social and technical-technological concerns of representatives of public authorities, non-governmental organizations and experts and their general conclusion that electronic voting carries more risks than potential benefits for Ukraine.

The implementation of electronic voting requires political consensus, multi-party support in the adoption of legislative

changes. One of the political risk factors in this context is electronic voting systems, which are implemented as projects of political or national pride, with the intention of demonstrating the technological achievements and modernity of the state. In Ukraine, electronic voting is promoted as a pre-election promise of the head of state and the national goal of Ukraine's entry into the top 20 countries in the world ranking for the development of e-democracy. In such contexts, even apparently inappropriate decisions may be pushed through and perceived as necessary to avoid the embarrassment of a failed prestige project.

Representatives of civil society claim that electronic voting not only does not eliminate existing problems, such as bribery of voters, falsification of voting results, but on the contrary, they scale them up throughout the country. In addition, online voting creates new challenges related to cyber security, voter identification and voting secrecy.

It is concluded that the formation of public trust requires an inclusive, large-scale consultation process with all interested parties in the field of elections, early joint work of state and public institutions, creation of a unifying space of representatives of academic circles and experts for a fruitful and open discussion of each stage of the implementation of electronic voting technology. It is important to create a dialogue with citizens in order to find out their opinions and preferences, their fears regarding the use of e-voting technology.

Key words: elections, electoral process, electronic voting, Internet voting, public trust, cyber security.